

ДОПЪЛНИТЕЛНИТЕ КОНОТАЦИИ НА ИНИЦИАЛА В ГРУПА РЪКОПИСИ, ИЗРАБОТЕНИ ВЪВ ВЛАШКОТО КНЯЖЕСТВО ПРЕЗ XVII И ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XVIII В.

Lora Nenkovska

This article aims to present the specifics in the illumination of four liturgical manuscripts, written and decorated on the territory of Romania. This topic includes only few of the manuscripts written in the Balkan workshops during the 17th and the beginning of the 18th century. The features of their decoration make all of them part of the group of the so-called luxury codeces. The focus of the article is a phenomenon found in the decoration system of these four manuscripts. It consist in the extending of the function of the initial letter which adds new connotations to its initial meaning. The initial letter in the given manuscripts works as a decorative element strogly related with the meaning of the liturgical text that begins with it.

This process took place in the Principality of Wallachia and was a result of the work of two Greek clerics on the territory of the Romanian principality – metropolitan Matei from Mira and bishop Luca from Buzău both of them were and skilled illuminators and authors of text, who left several well prepared dicipals who continued to work in principality of Wallachia and Moldavia.

Keywords – codicology, history of art, manuscripts, codeces' illumination, liturgical texts, old romanian liturature, semiotics of the book decoration, function of the initial letters, connotation of the docarative ornaments.

Настоящият доклад разглежда особеностите в украсата на четири ръкописа, съдържащи текстовете на светата литургия, изписани и украсени на територията на Румъния. Още в началото уточняваме, че тази тема се отнася само до малка част от ръкописите, създадени в балканските ателиета през седемнайсетото и началото на осемнайсетото столетие. По характеристиката на своята украса те принадлежат към групата на така възприетото в науката название „луксозни ръкописи”¹. При тези кодекси се наблюдава интересен феномен – инициалът добива нови конотации, извън чисто функционалното си извеждане чрез форма, размери и цвят, в тях инициалите стават

¹ Мусакова, Ел. Луксозните ръкописи на XVII век. - В: По следите на Българската книга: Описи.Находки.Библиология. Втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854-1916), Пловдив,2015. Виж още и Шрайнер, П., За блясъка на книгата – Образ и слово. Екова και Λογος. Юбилеен сборник по случай 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова. Съст. В. Велинова, Р. Бояджиев, А. Миланова. София, 483-485.

изобразителен елемент, насочват към съдържанието и внушението на литургичния текст.

Един от центровете, в които се наблюдава посочената промяна в синхрона между украсителните елементи на ръкописната книга и конкретно интересуваният ни тук проблем - разширяването на функциите на инициала, е Влашкото княжество. Там работят двама забележителни калиграфи – Матей от Мира и Лука от Бузъу, чиято дейност внася промяна в облика на ръкописната книга на север от река Дунав.

Орнаменталната украса на ръкописите и тенденциите, създадени от Лука¹⁾ и Матей от Мира²⁾, игумен на манастира Дялу, чийто репертоар е повлиян от този на Лука и обогатен от късноготически и ренесансови мотиви, оказват влияние в естетиката на ръкописите по време на управлението на Матей Басараб (1632-1654). Част от техните ученици остават във Влашко и работят там. Трима са известните ученици на Лука, които остават във Влашко и работят по поръчки както на Матей Басараб, така и на молдовския владетел Василе Лупу. Това са Яков, от когото на територията на Румъния не са запазени ръкописи, Порфирий, който е поканен от Василе Лупу през 1633 година в Молдова и украсява за него Четириевангелие, което днес се съхранява в Патриаршеската библиотека в Йерусалим, Anastasios 3. На Порфирий е атрибуиран и Служебник, Ms.19 MNAR³⁾. Неговите ръкописи се отличават с изключително богатство на орнаменталните мотиви, със стила и рафинираността на изработката. Като цяло в декорацията доминират флоралните стилизирани мотиви. Антропоморфните изображения и фигурите в ръкописите му се отличават с бадемвидните си очи⁴⁾. Украсените от Лука и неговите ученици кодекси имат богата флорална орнаментика, която включва окрупнени акантови листа, гроздове, рогът на изобилието, а орнитоморфните мотиви като пауни с пъстро оперение и малки птички са включени в

¹ Сред ръкописите, украсени от него, заслужават да се отбележат: Служебник от Балтимор, Walters Art Gallery, Cod. W 535, Атина, Национална библиотека, Служебник, Ath. gr. 836 и Атина и други; По-подробно за украсените от Лука ръкописи виж: M.-D. Zoumbouli, *Luc de Buzău et les centres de copie de manuscrits de copie de manuscrits grecs en Moldo-Valachie (XVIe-XVIIe siècles)*. Athènes, 1995, pp.66-67.

² В Румъния се съхраняват само следните документи, изписани от Матей: Букурещ, Държавен архив, колекция „Свитъци” 2, манастирът Дялу XI/3 и XXII/4).

³ L. Tugearu, *Miniatura și ornamentul*, Ed. Simetria, București, 1996, pp. 138-140.

⁴ *Idem*, pp. 138-140; Gh. Buluța, S. Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, Ed. Meridiane, București, 1984, p.10.

заставките и се срещат много често в инициалната украса, заедно с драконовите/ змийски изображения.

Възраждането на ръкописната украса през посочения период остава до голяма степен свързано единствено с гръкоезичните ръкописи, изписвани и украсявани от гръцки кописти, които намират плодотворна почва за работа във Влашко, предвид финансовите възможности на местните князе и боляри, както и близостта, която географското разположение на княжеството има с балканските земи и православна Русия. Може би никак не е случаен фактът, че поръчваните на гръцките писачи и илюминатори ръкописи от страна на румънските князе и боляри (някои от които са от гръцки произход) са предназначени за даряване на гръцките манастири в Света Гора, както и за манастира Света Екатерина в Синай и манастира Свети Сава във Витлеем, тук можем да направим сравнение с украсата на някои славянски ръкописи, изпратени като дар на манастира Зограф или на манастири в Сърбия. В тази връзка е възможно да се предположи наличието на връзка между предназначението на ръкописа и предпочитания тип украса, тъй като не всички, но все пак голяма част от поръчваните от румънските владетели и велможи ръкописи на гръцки език, са били дарявани на гръцки манастирски центрове, което навежда на мисълта, че точно поради тази причина са били поръчвани на гръцки писачи.

Мотивите, новостите и влиянията, които се срещат в ръкописната украса на гръцките калиграфи са подробно разгледани от Олга Грациу¹ и М.Д. Зумбули², посветени съответно на дейността на Матей в манастира Дялу и на Лука в Бузю. Конкретно в композициите на заставките в групата ръкописи се появяват следните белези:

1. Влияние на печатната книга и проникване на елементи от украсата и композицията на заставките на печатните книги. Пример за това са съответствията в заставките на Апостол, отпечатан от Иван Фьодоров в Москва 1564 година, в полския град Лвов, Празничен миней от 1643 година,

¹ O. Gratiou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaïos von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600, (Sondrehft der Zeitschrift Mnemon, 1)*, Athens, 1982

² , М.-D. Luc de Zoumbouli, *Buzău et les centres de copie de manuscrits de copie de manuscrits grecs en Moldo-Valachie (XVIe-XVIIe siècles)*. Athènes, 1995.

отпечатан във влашкия град Къмпулунг и заставката в ръкопис 203 от Византийския музей в Атина (Псалтир № 203, f. 2 а, f. 88а); печатната книга повлиява ръкописите от тази група не само в графичната изработка на украсата, но и по посока на обогатяване с нови късноготически, ренесансови и барокови мотиви като – лалета, нарове, гроздове, приличащи на шишарки, рогове на изобилието, разцъфнали слънчогледови цветя, маскарони, пъти, ангелчета и окрупненото изобразяване на растителните мотиви и други, които гръцките илюминатори възприемат и адаптират към своя изобразителен език. О. Грациу отбелязва, че посредством западните печатни книги в орнаменталния репертоар на гръцките илюминатори от тази школа се включват и ислямски мотиви, които не са осъзнавани като такива, защото са вече усвоени в италианските, френски и германски печатни книги и от друга композицията им търпят влияние под прекия досег с трактовката на арабеската, разпространена в пластичния език на другите изкуства. По този начин този тип ръкописи съчетават в орнамента си византийска традиция и нови елементи, навлизащи по линия на западната печатна книга и ислямския орнамент, усвоен от приложните изкуства и тъканите.

2. Отново се появяват малките П-образни заставки, изпълнени с мотива на разцъфналата или анфасно разположена палмета, затворена в кръгови медальони от ластар, познати от луксозните византийски кодекси от Комниновата епоха и използвани в Четириевангелието на монаха Никодим, изписано и украсено през 1404-1405 година. Показателни в тази насока са – ръкопис Атина *Loverdus-Sammlung* 14 , f. 1а; ръкопис – Athos, Lavra E 68 , Princeton Garrett 13 , f. 66а; ръкопис - Paris. Suppl.gr. 177, f.1а , Athos, Pantokrator 266, f.1а и други;

3. Използват се заставките тип квадрат, запълнени с лъчеобразна плетенично-растителна композиция известна като така наречения тип „славянски орнамент”. Примери за това са – Евангелие от Музея в Балтимор W 535 , Литургия на св. Йоан Златоуст, Варлаам № 78 от началото на XVII век. Не бива обаче да се забравя, че този тип лъчеобразни плетеници са вече познати и от композицията на заставките, използвани и от монаха Макарий в отпечатаните от него книги.

4. Срещат се и заставки-миниаюри като – в Литургия на свети Йоан Златоуст Букурещ, MNAR Ms.15 f.3а от 1620 година, Служебник MNAR Ms.19 f.2а, f.25а от 1632 година, Служебник НБКМ № 41, f.50а; заставки тип рамка, в които се изписва заглавието – Ивиرون Cod.1423 m , ръкопис от Националната

библиотека в Париж Paris. Suppl.gr. 177, f.106 , Athos, Pantokrator 266, f.246; и заставки тип ленти с плетенична композиция в Athos, Stavroniketa 97, f.1a , Jerusalem, Anastasis 10, f.1a .

Именно в луксозните кодекси, излезли от школата на Лука, инициалите променят своята функция. При тях се наблюдава как в композицията на инициала се включват образи на светци, в пряка връзка с изписания текст. Основно използваните цветове са червено, зелено и синьо¹. Пример за тази насока е инициалната украса на ръкописа, съхраняван в Националната библиотека в Париж Suppl. gr. 242, а също служебници – Cod. Str. gr. 1912 /ex.18/, Euth. 4, ръкопис от частна колекция в Атина, Cod.D.gr.64, НБКМ gr.41². Тези инициали разбира се имат свои по-ранни модели, които показват тази тенденция на развитие. Това е видно именно, макар и в по-слаба степен, при литургичните свитъци през X-XI век, където посредством фигуралните инициали се прави опит да се разясни абстрактният текст и сложната

¹ При работата си в библиотеката на Румънската академия на науката открихме още един гръцки ръкопис от тази група, украсата му се състои изцяло от заставки и инициали с флорални мотиви, голяма част от тях са оцветени само с туш или са оставени неочветени. Използвано е само черно и червено мастило и въпреки това украсата се отличава с изключителна изтънченост. Виж ръкопис Ms.grec. 937 от 1682 година, писан във Влашко от архимандрит Гавриил. Ръкописът е поръчан от Раду Леон, който е грък по произход и управлява Влашкото княжество от 1664-1669. Украсата на ръкописа показва тясна връзка с школата на Лука. Основните мотиви, от които са съставени инициалите са флорални, като от анималистичните и орнитоморфните мотиви се използват гълъба, змията/змея/дракона. Макар да са оцветени само с туш или да са оставени неочветени, инициалите са изработени с изключително умение. Показателни за това са инициалите на f.3a, f.36, f.4a, f.46, f.5a, f.6, f.116, f.13a, f.156, f.16a, f.21a и други. Освен него в колекцията на библиотеката на Румънската академия на науката се съхраняват още два служебника, принадлежащи към същата група ръкописи от седемнадесетото столетие (Ms. grec.1444 и Ms.grec.1427). Гръцките ръкописи се отличават с богатата си украса от флорални мотиви, в които са преплетени птици, змийски и драконови изображения, както и антропоморфни мотиви. При тях липсват текстовите миниатюри, които срещаме в румънските кодекси, съдържащи литургични текстове.

² Джурова, А., В света на ръкописите. София, 2007, с. 210-211; *ibid*, Новооткрит гръцки илюстриран служебник от школата на Лука от Бузеу (Liturgikon, Germ. Priv. gr. 1) – В: Общуване с Изтока: Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова – Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий”, София, 2007, с. 365-372.

Romanoslavica LI, nr.4

литургична хореография¹. Въпреки че, както посочва А. Грабар, повечето литургични свитъци нямат илюстрации², все пак илюстрирани свитъци се срещат.

При разглежданите от нас поствизантийски кодекси инициалът поема допълнителни илюстративни функции, като в частите му се поместват фигурални – антропоморфни, зооморфни, орнитоморфни и флорални мотиви.

Зооморфните и орнитоморфните елементи са характерни за украсата на византийската и славянската ръкописна книга. Във византийските ръкописи от IX - X век като Vat. gr. 1666 от 800-та година, съдържащ Диалози на Григорий Велики, Четириевангелие, Paris. gr. 277 и други се срещат тератологични мотиви, които получават разпространение и в ранните славянски – глаголически, а по-късно и в кирилските ръкописи, където анималистичните изображения са доста причудливи, пример за това е украсата на Савина книга (Москва РГАДА, фонд 381, № 14), Босненско евангелие ГПБ, Гилф.61 от XIII век. Птичите и зверинни изображения, втъкани в частите или изграждащи самата буква, са познати и от по-късни византийски ръкописи от XI век като Sinait. gr. 503, f.40a, f. 158b, Ватикански Псалтир, Vat. Barb. gr. 372, f. 656, f. 676, 1376, f.200a, f. 249a, Atos. Pantocrator 18, f.220a, Псалтир, Lond. BL. Add. 19352, f.148b, Vat. gr. 2038, f. 36, f.94a, f.94a, f.1356, f.1296, f.210a, Vat. gr. 2040, f.142b, f.87b, Евангелие от Националната библиотека в Букурещ № 935 от XIII век.

Самият тератологичен стил, който замира през XIV век, и зооморфните изображения, познати ни от по-ранните ръкописи, се различават значително от животинската образност, която срещаме в тези поствизантийски ръкописи. В тази по-късна епоха установените визуални формули на тератологичното изкуство биват повлияни от хералдиката и гротесковите изображения в западноевропейското изкуство и изобилстващата с анималистични изображения източна традиция. Анималистичните изображения, разбира се, биват осмисляни в рамките на властващата теологична мисъл и са натоварени със своя символика и алегоричност, която разкрива разнообразието на Божествената промисъл.

¹ Джурова, А. Новооткрит гръцки илюстриран служебник от школата на Лука от Бузеу (Liturgikon, Germ. Priv. gr. 1) – В: Общуване с Изтока, с. 367.

² Грабар, А. Един цариградски литургичен свитък и неговите илюстрации. Избрани съчинения, том I, II. София, 1982-83, с.108-116.

Въз основа на типовете изображения, които се срещат при инициалите на ръкописите, развиващи посочената тенденция в украсата на ръкописната книга, при която инициалът поема допълнителни изобразителни функции, Л. Туджару и А. Джурова предлагат следното разграничение между тях – 1) декоративни; 2) илюстративни; 3) инициали, натоварени със символично-тълкувателна функция; към тях прибавяме и инициали, представящи фантастични животински фигури и реално съществуващи животни в различни пози, както и фантастични същества, изображения с митологичен произход и хералдични мотиви, които също представят възможност за алегорично разчитане на изображенията¹. Именно тази специфична инициална украса е възприета и доразвита в четири румънски ръкописа, два от които са славянски и са изработени през XVII век Служебникът на митрополит Стефан, РАН, Ms.rom. 1790², Служебник, РАН Ms. slav. 170³, триезичен ръкопис (славянски,

¹ Изобразителните инициали, в които частите на буквата са превърнати в геометрична рамка, поместваща змийски, драконови и птичи изображения заедно със стилизиран флорален мотив, както и илюстративни сцени, показващи Христос с един от учениците му или Богородица с младенца са характерни и за латинските кодекси, разпространени в румънските земи през средновековната епоха. Особено красноречив пример за това е Псалтирът с календар, Ms. III-34 от XIII в., съхраняван в библиотеката на град Алба Юлия. Засравнение виж средно големите инициали на f.10a, 12a, 23a, f.29a, f.42a, f.52v, f.55a, f.75v, f.86v, f. 99a, f.111v, 138v. Трактовата в тези инициали, разбира се е много различна, но все пак в символичен и функционален план буквата тук е използвана като допълнителен визуален акцент. По-подробно по този въпрос виж: Cr.L. Bica, I. Mârza, *Psaltirea lui David cu Calendar*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1977 и Gh. Buluţa, C. Dima-Drăgan, *Manuscrise miniate franceze în colecţii din România*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978.

² Ръкописът е написан на кирилица и съдържа текста на литургичните молитви на среднобългарски и гръцки език. В началото на служебника е поместен превод на румънски на Символа на вярата. Това е ръкописът, който съдържа най-многобройни инициали, визуализиращи догматичното съдържание на текста. Украсата на този ръкопис включва и миниатюри на авторите на двете литургии – Йоан Златоуст и Василий Велики. Те показват връзка между този ръкопис и служебниците, изработвани от гръцките кописти във Влашкото княжество, повлияни от ксилографурата, използвана в украсата на печатните книги, така и текстови миниатюри, които допринасят допълнително за блясъка на този луксозен ръкопис.

³ Славянски Служебник, също от седмнайстото столетие, изработен в Молдова през 1643 година от Иванко от Ръдъуц, по поръка на великия логотет Теодор Иванович и е подарен на архиепископа и митрополит на Сучава Варлаам. Ръкописът е бил притежание на манастира Секу, окръг Нямц. За съжаление, този кодекс не беше на разположение при нашата работа в библиотеката на Румънската академия на науките и снимковият материал от него ни бе любезно предоставен от н.с. д-р Лучия Тоадер от Румънската академия на науките.

румънски и гръцки) от филиала на библиотеката на Румънската академия на науката в Клуж-Напока Служебник, Ms.rom.1216¹, а четвъртият е двуезичен – румъно-гръцки Служебник, РАН Ms.rom.1384², от края на XVIII век. Като в трите посочени кодекса преобладават инициалите с животинска образност, срещат се и такива с декоративни мотиви и илюстративни инициали, които са директно свързани с моменти от литургията и представят визуално нейното мистично внушение като вид тълкувателни образи. Но като цяло доминират анималистичните инициали, докато в гръцките ръкописи прави впечатление концентрирането върху инициалите, илюстриращи литургичния текст, пред който са разположени, и употребата на множество флорални мотиви³. В допълнение към това, като специфична особеност на трите румънски ръкописа трябва да се посочи и присъствието на текстови и маргинални миниатюри, освен изображенията на авторите на литургичните текстове, които са представени или в миниатюри на цяла страница както в Служебник, РАН, Ms.rom. 1790, Служебник, РАН, Ms. slav. 170 или в заставка от типа заставка-миниатюра в Служебник, РАН, Ms.rom. 1790 и Служебник, РАН Ms.rom.1384, Клуж-Напока Ms.rom. 1216. Голяма част от животинската образност в украсата на тези ръкописи е характерна и за храмовата декорация и за украсата на керамичните произведения във Влашко в този период⁴, а някои от тях се срещат още през XVI век в храмовата декорация в Молдова⁵.

¹ Цитиран по Buluța, Craia., *op.cit.*

² Служебник, на румънски език с кирилски букви, съдържа и текст на гръцки език, което не е отбелязано от Щремпел в описанието на ръкописа в каталога. Завършен е през 1792 година във Влашко. Особеното при него е, че качеството на писмото и хартията е доста по-слабо. Текстът е изписан с курсивно писмо, а голяма част от украсителните елементи са недовършени или неочветени. Освен това тук в края на осемнадесетото столетие виждаме човешки изображения, нямащи нищо общо с литургичния текст и представящи някои нови елементи като човешките торсове в концовката на f. 78 б, която представя пищна барокова цветна композиция и сред цветята са изобразени фигурите на биещи се хора. Единият човек дърпа другия за косата, докато вторият замахва срещу първия с брадва.

³ Тази характеристика се забелязва и при гръцкия служебник, известен като Служебникът на К. Брънкувяну, изписан и украсен от йеромонах Калиник между 1693-1697 година и съхраняван днес в Румънския национален музей за изкуство, Ms.23 MNAR.

⁴ Buluță., Craia, *op.cit.*, p. 27; C. Prut, *Fantasticul în arta populară românească*, București, 1972; M. Goleacu, *Motive animale în sculptura decorativă și semnificarea lor simbolică în arta religioasă, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”*, XXXVI, 1943, pl.115-118.

⁵ C. Niculescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală, în Ștefan cel Mare și Sfânta 1504 - 2004. Portret în istorie, Sfântă Mănăstirea Putna*, 2003, p. 265.

Интересното при подбраните румънски ръкописи – служебника на митрополит Стефан, РАН Ms. slav. 170, РАН Ms.rom.1384 и Клуж-Напока, Ms.rom.1216, е, че те съвместяват употребата на текстови миниатюри със силно развита инициална украса, в която инициала видимо обогатява своите функции по посока на визуална поанта. И при гръцките и при румънските ръкописи от тази група инициалите започват да заемат по-големи пространства и да се разполагат дори по цялото протежение на текстовата колона, като по този начин изразяват личното отношение на писача и калиграфа към литургията и желанието им да визуализират нейната мистерия¹. В случая с РАН Ms.rom. 1790, РАН Ms. slav. 170 и РАН Ms.rom.1384, Клуж-Напока, Ms.rom.1216 често се разполагат и по няколко инициала на страница, като изображенията в тях правят или директни отпратки към същинския акт на литургията и мястото в църквата, където тя се извършва, или носят допълнителна конотация, посредством своята знакова образност.

Когато след XV век литургичните ръкописи започват да се изработват не само по поръчка на високопоставени в светската и духовната йерархия личности, а и за монаха и за извършващия службата свещеник, те включват в своя репертоар мотиви от Античността, кариатиди, атланти, атеми, горгони, и фурии, шлемове със сфинкове, образи в медальони, допоясни и цели човешки фигури, дракони, зайци, фантастични животни, птици, факли във формата на рог, крилообразни клони, ленти, архитектурни детайли, базилиски и други. Посредством този изобилен репертоар се правят опити, сполучливи, макар и понякога трудни за дешифриране, по посока на възхвала на Бога и неговите създания. Навлизането на тези нови мотиви в орнаменталната украса на ръкописната книга през седемнадесето и осемнадесетото столетие се дължи до голяма степен на присъствието им в украсата на печатните книги, тъканите и предметите на бита, които проникват в ежедневието на източноправославните народи както от Западна Европа. Пример в тази насока представляват венецианските стъклени чаши, получени широко разпространение и представящи голямо разнообразие от мотиви като истински или нереални животни, изобразени отстрани на прозрачното стъкло на чашите, торсове на

¹ Džurova, A., L'enluminure des manuscrits liturgique grecs des XVe-XVIIIe siècles (Conservatisme et innovations). – In: Actes du Vie Colloque International de Paléographie Greque, Drama, 21-27 septembre 2003. – In: Vivlioamphiastis. Annexe 1, Athènes 2008, I-III, pp.497.

религиозни фигури, заобиколени от огромни клони с листа, хералдически ризници, отново. обградени със същия растителен мотив, както и дворцови сцени¹. Фантастичните изображения, красящи стъклените изделия, както и стилизацията на ангелските изображения и флоралните мотиви, съответстват на образите на грифони, ангелчета и растителни трактовки в украсата на ръкописите.

Друга важна медия, посредством която изразният свят на изкуството в този период се засилва и обогатява представляват килимите. Разпространението, което получават килимите, изработвани в Анатолия и изобилстващи на геометрична и растителна орнаментика също оказва влияние върху изобразителния език през дадената епоха. Килимите идващи от Османската империя са били изнасяни и по суша и по море. Митнически документ от град Брашов, граничен пункт в областта Трансилвания, показва, че през 1503 година само за 8-месечен период през него са изнесени 500 турски килима. Множество са документите от Централна Европа, Венеция и Османската империя, които засвидетелстват действителните размери на износа на ранни турски килими от последната в периода, заключен между XV и XVII век². Освен това в началото на XVII век във Венеция започва внос на килими от Табриз, Сефавидски Иран. Шахът на Иран Абас следва политиката на Османската империя за размяната на “дипломатически подаръци” и поради тази причина в този период между двете империи – Османска и Сефавидска се заражда силна конкуренция в производството на килими. Самите ирански килими са изпъстрени с анималистични и митични същества – дракони, зайци и други³. Украсителните мотиви, изграждащи шарките на килимите и представляващи аниконични елементи постепенно биват усвоени от изкуството, създавано във Венеция, а оттам се разпространява и в други европейските центрове, преосмислени в системата на християнските произведения на изкуството и бита. По подобен начин навлиза и богатият изразен свят на мотиви от текстила, керамиката и металните изделия. Като художественото оформление на гравирани метални съдове постига голям успех и прониква във всички други медии, представителни за производството и изкуството през

¹ Venice and the Islamic World 829-1797, Catalogue of Exhibition, Institut du Monde Arabe, Paris (oct. 2, 2006–fevr. 18, 2007), The Metropolitan Museum of Art, New York (March 27–July 8, 2007), New York/ London, 2007, p. 257.

² *Idem*, p.177.

³ *Ibidem*, p. 179.

XV век¹. Както вече посочихме, макар през този последен период от съществуването на ръкописната книга да не се появява нов стил в нейната украса, то традиционният ѝ декоративен репертоар се променя с обогатяване от нови мотиви. Фигурални или аниконични, почерпени от езика на приложните изкуства, повлияни от репертоара на източните изкуства или печатната книга, тези нови мотиви се включват в символичната система на православното християнско изкуство, което налага естетиката на символа. Символичен смисъл имат цветовете, числата, животните, растенията, скъпоценните камъни, природните явления, неодушевените предмети². Поради това тяхното значение е дълбоко обвързано с християнската херменевтика и тези мотиви се явяват не просто като украсителни елементи, а като знаци, част от механизмите на визуалния дискурс да изобразява и обогатява възможностите за тълкуване и внушение на религиозния текст. Силното присъствие на животински изображения, било то действително съществуващи или фантастични, в инициалите на тези ръкописи, също е част от библейския метатекст. Г. Галаварис предлага да разчетем тяхната употреба в украсата като прослава на Бога чрез неговите подобни на скъпоценни камъни творения³.

И действително, ако потърсим как библейският текст описва животните, ще видим, че им се приписва чувство на страх (Йов 36:33), чувство на благодарност (Исаия 1:3), болка и страдание (Римляни 8:22). Те също са възприемани като творения на Бога, които носят неговото дихание и затова душата им е свята. Средновековните текстове изобилстват с животинска и растителна образност, откъдето те преминават и в изобразителния дискурс със същия алегоричен смисъл. Основен стар източник на алегорична животинска образност през Средновековието представлява Физиологът,

¹ *Ibidem*, p.213.

² Петканова, Д., Средновековна литературна, с.8; За естетиката на знака и търсещото аналогии средновековно мислене говори и М. Пасторо: "средновековното аналогично мислене търси да изгради паралел между нещо ясно и очевидно и нещо скрито, и основно между това, което съществува в нашия свят и онова, което е вечно и обитаващо небесата. Всяка една дума, цвят, материя, число, жест, животно, растение или личност, могат да бъдат натоварени със символични функции, отвъд очевидните." виж: M. Pastoureau, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, Ed. Cartier, București, 2004, p.15.

³ Γαλάβαρης, Γ., *Ἐρὰ μὴν Ἰβήρων. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα. Ἁγίων Ὁρος*, 2000, σ. 93-116.

произведение, възникнало през II век сл. Хр. в Александрия – важен търговски и религиозен и културен център с тогавашния свят¹. Създадено на гръцки език и в последствие преведено, адаптирано и преработено на всички писмени езици от този период, то получава широка популярност и голямо разпространение. Физиологът представлява своеобразна комбинация между дохристиянските научни познания и алегоричната екзегеза, която се разпространява от християнското богословие още през първите векове от неговото съществуване. Това кратко съчинение се превръща в източник на образи както за средновековната литература, така и за изкуството и неговото влияние се усеща в широк диапазон от произведения. В Западна Европа той прониква под названието Бестиарий и става източник на вдъхновение за всички изкуства, най-вече на скулптурата². Това раннохристиянско произведение алегоризира “естественонаучния” материал за религиозни цели и оставя на по-заден план познавателността на животинските описания. В словата на Физиолога животните са напълно лишени от идентичност. Те се явяват само като материална проява на някакъв божествен замисъл. Техните свойства са подбирани с единствена цел да онагледят някакъв религиозен или морален тезис³.

След XVI век Физиологът е много популярен в румънските земи и става четиво за хора от различните обществени прослойки⁴. По отношение на средновековната животинска символика това съчинение е основният източник на образи, затова можем да разгледаме анималистичните елементи от украсата на инициала като знак, който ни предлага разширен алегоричен прочит на означения с него текстови абзац, въз основа на конотациите, които носи животинският образ в контекста на православното изкуство. От бестиария на тази книга са почерпени образите - смисли не само на реално съществуващи животни като лъв, вълк, орел, пеликан, но и тези на грифони, и други причудливи фантастични създания, които често носят амбивалентна символика.

¹ Стойкова, А., Физиологът в южнославянските литератури. София, 1994, с.98.

² Gh. Popescu-Vâlcea, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648-1668)*. Ed. Meridiane, București, 1974, p.53.

³ Стойкова, А., Физиологът в южнославянските, с. 100-102.

⁴ В изследването си „Физиологът в южнославянските литератури”, А. Стойкова посочва, че южнославянският Физиолог получава широко разпространение на Балканите в това число и в Румъния.

Друго важно литературно произведение, което силно повлиява светоусещането, моралните разбирания символиката на късносредновековното общество е Цветослов на добродетелта¹, възникнало в началото на XIV век в Болоня в рамките на така наречената „образователна“ литература, която получава широко разпространение през съответната епоха. Ръкописът има компилативен характер и авторът му, добре образована личност от Болоня, чието име остава неизвестно, описва 18 добродетели и 17 порока. Към всяка описана добродетел или порок има символичен паралел с животно от Физиолога, за което се смята, че въплъщава присъщите на този морален аспект качества. Тоест, тази книга предлага допълнителен дискурс по посока на разглежданата от нас корелация текст – образ и аргумент в полза на символиката и силата на внушението, която крият животинските изображения. Ръкописите и печатните издания, съдържащи текста на Цветослов на добродетелта, се разпространяват широко и в източноправославните страни. Те са изключително популярно четиво в манастирите на Света гора, румънските княжества, Русия, Украйна². Така че е важно отбелязването на това произведение като интересен проводник на естетически и морални принципи в православния свят в периода на късното Средновековие. Физиологът, а по негово подобие и Цветослов на добродетелта, представляват текстове, декодифициращи същността и природата на нещата³, но отразявайки и цитирайки библейските текстове¹.

¹ Заглавието на книгата на италиански език е *Fiore di Virtù* и е част от поредицата нравоучителни произведения като *Fiore di filosofo* и *Fiore di Rettorica* и други, които получават широко разпространение благодарение на политическите, социалните и икономическите промени, настъпили в края на XIII и началото на XIV век в Западна Европа и особено в Северна Италия. Произведението има компилативен характер и съдържа 35 глави в оригинал, а преписите му съдържат вариативно между 34 и 41 глави. Всяка глава на произведението има точна симетрия и структура, като се състои от четири части: 1. Дефиниране на добродетелта или порока; 2. Символното значение на съответната добродетел или порок дадена посредством анималистичен образ, взет от Физиолога или както е известен в Западна Европа – Бестиария; 3. Поредица от размисли и 4. Илюстративен пример. По-подробно виж в: P. Olteanu, *Floarea darurilor. Studiu, ediție, critică pe versiuni, după manuscrise, traduceceri și glosar în contextual comparat*. Ed. Mitropolia Banatului, Timișoara, 1992.

² Olteanu, *op.cit.*, pp. 15- 28.

³ C. Velculescu, V. Guruianu, *Fiziolog. Bestiar*, Ed. Cavalotti, București, 2000, p.3.

Водещият принцип в съдържанието на кратките повествования в двете произведения е да се отвори пред слушателя/ читателя духовният път за разбиране на мистичните и морални истини на християнската религия, чрез образи-символи, защото както разкрива Псевдо-Дионисий. Ареопагит, описвайки духа на средновековното световъзприятие „небесните и духовните неща са описани в Светото писание чрез материални фигури, за да бъдат разбрани от нас.”² Оттук можем да заключим, че животинският свят се явява един от древните и наследени от християнската култура знаци на мъдростта. А животинските образи, от своя страна, функционират като вид нагледни означаващи³.

Фактът, че тези ръкописи са били насочени към свещенослужителите, подсказва една от причините, поради които се създават толкова много украсени служебници, чийто визуален дискурс подсилва внушението на светото тайнство и величието на евхаристийното действие. И това е нуждата да се засили усещането за пастирската мисия и важната роля, която изпълнява православното духовенство в епоха, в която посредством развитието на мисълта проникват много нови влияния, а Католическата църква не спира своите опити да разпростре влиянието си над по-широк кръг от миряни. Затова в края на XVI век започва усилено производство на служебници. Промененият статус на православните страни и насоченият им към оцеляване *modus vivendi* води до затварянето на общността и до максималния ѝ стремеж да съхрани изконната вяра чрез ревностното придържане към православието и участието в литургичното действие⁴. По линия на това отстояване на религиозната идентичност се явява и експлицитно изведеният образ на свещеника, представен в различни състояния – отслужващ литургия, благославящ или изобразен в молитвена поза, както и изображенията на Христос, включени в структурата на инициалните букви. Всички те имат за цел по сетивен път да засилят внушението на великото тайнство на

¹ Diekstra, F.M.N., *The Physiologos, the Bestiaries and the Medieval Animal Lore*. - In: *Neophilologus* 69, 1, 1985, pp. 142 -155; Olteanu, *op.cit.*, p.16.

² C. Iordăchescu, *Dionisie Areopagitul, Ierarhia cerească. Ierarhia îngerească. Traduceri și studiul introductiv*. Editura, Iași, 1994, p. 6.

³ Мусакова, Ел., *Геометрията и змеят*. - В: *Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“ ЦСВП „проф. Иван Дуйчев“*, том 90 (9), за 2000, 2002, с.175-185.

⁴ Džurova, A., *L'enluminure des manuscrits liturgique grecs des XVe-XVIIIe siècles (Conservatisme et innovations)*. - In: *Actes du Vie Colloque International de Paléographie Greque, Drama*, 21-27 septembre 2003. - In: *Vivlioamphiastis. Annexe 1, Athènes 2008, I-III*, pp.489-508.

свещеническото звание. Така инициалът, натоварен с допълнителна изобразителна функция, се превръща във визуален дискурс, който, от една страна, разкрива мистериината, дидактичната и сотирологична същност на светлата литургия, а от друга, отново се отразява посоката на съвременната богословска мисъл.

Най-общо можем да разделим инициалите в тези ръкописи на:

- Илюстративни инициали¹, които са директно свързани с моменти от литургията и представят визуално нейното мистично внушение като вид тълкувателни образи – такива са инициалите, изобразяващи светец в молитвена поза, свещеник и ангел, коленичили пред олтарната маса, Йоан Златоуст с отворена книга в ръце, свещеници с дяконски богослужебни одежди, които държат в ръцете си стилизирана дарохранителница. Пример за илюстративни инициали са тези в ръкопис Ms.23 MNAR².

1. f.6 а – Образът на коленичил светец в молитвена поза, изобразен в бадемовиден медальон, който образува рамката на начална буква “O”. С този инициал започва песнопението “Трисвятое”. От рамката, образуваща буквата “O”, излизат стилизирани цветя, по чашките на които са накацали птици в различни пози – кълвящи цветовете, разперили криле, заровили клюн в крилата си, а в основата и на върха на рамката е изобразено животинче, наподобяващо заек, отново в различни състояния – отдолу спящо, а отгоре е изобразено в движение с извита назад глава.

2. f.34 б – Във вътрешността на медальон, образуван от плетеници, образуващи буквата “O” е изобразен свещеник, коленичил пред олтарната маса, поставил едната си ръка върху гърдите, а другата е протегната към

¹ Интересен паралел тук можем да направим с изследването на Даринка Караджова - За илюстриращите образни инициали в някои ръкописи от Котленския книжовен център през XVIII век. – В: Славянска палеография и дипломатика. Т. 2. София, 1985, с.226 – 234. Там тя посочва примери с инициали, които показват непосредствено съответствие между образ и слово, те са предимно антропоморфни мотиви (човешки лица), които имат илюстрираща, тълкувателна и ориентираща функция.

² Описанията на ръкописите, съхранявани в Румънския национален музей за изкуства са направени по каталога изработен от Л. Туджару. За повече подробности виж: L. Tugearu, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din colecția de artă medievală românească a Muzeului Național de Artă al României*, vol. I: *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii*. Ed. Simetria, București, 1996.

олтара, където са положени потирът и дискосът със Светите дарове, а над олтарната маса е изобразен летящ ангел. С този инициал започва молитвата, с която свещеникът се обръща към Иисус Христос, докато се пее Херувимската песен.

При представената в този инициал иконографска тема ясно личи функционалната връзка между текст и изображение. Коленичилият свещеник и летящият ангел са представени в момента на отслужване на литургията и то докато се пее Херувимската песен, тоест, когато с тайнството на своето действие той се присъединява към отслужващите небесната литургия херувими.

В ръкопис РАН Ms. gom.1790, който съдържа внушителния брой от 216 инициала, които са представителни за тенденцията, която очертахме, тоест визуализацията на догматичното съдържание на текста, като това е ръкописът с най-богата инициална украса от всички известни ни до момента. Примери за илюстративни инициали тук са:

1. f. 29 б – инициал “П”, във формата на порта, отгоре на която се кацнали две птици. Вътре в инициала е изобразена сцената на тайната вечеря; С този инициал започва - "Вземете, яжте: това е Моето тяло..."

2. 2. f. 30 а – инициал “П”, отново във формата на порта, който е изобразена сцената на тайната вечеря и с него започва: “*Пийте от нея всички. Това е Новият завет на Моята кръв...*”

3. 3. f.91 а – епископ благославящ млад, коленичил пред него, дякон.

В Cod. D. gr. 64¹ примери за този тип инициали са:

1. f.9 б – Пред първата молитва на верните в инициална буква “Е” е изобразен епископ, вероятно Йоан Златоуст, с отворена книга в ръце.

2. f.17 б – В структурата на инициал „М” е изобразен свещеник, над който има два крилати дракона, под бюст на архангел. Тази тема съответства на началото на молитвата с благословиите над градовете и илюстрира земната и небесната литургия.

3.17 б – в инициал “Е” е изобразен свещеник, който държи потир и хляб, той е разположен в началото на молитвата, четена след причестяването на духовниците. Инициалът включва и растителни елементи.

¹ При описанията на функционалната връзка текст-образ при инициалите от cod. D. gr. 64 използваме и статията на Аксиния Джурова: Džurova, *op.cit.* pp.489-508.

4. f.47 б. - дякони с дяконски одежди, държат в ръцете си стилизирана дарохранителница, образуват начална буква "Н" на последната молитва на съсъдохранилището.

В ръкопис НБКМ Гр.41, един богато украсен служебник от XVIII век, също можем да посочим съответствия по линия на изобразителната функция на инициала, такива са: f.18 а – епископ, вероятно Йоан Златоуст, пред него е изобразена чаша, а над него ангел. Между епископския и ангелския образ има драконовски глави, а отстрани цветни мотиви; f.19 а – изображение на епископ в рамка от драконовски глави и флорални мотиви; f.20 б – епископ, държаш свитък, в рамка от дракони и флорални мотиви.

В ръкописите Ms.15 MNAR¹ и Ms.19 MNAR² липсват илюстративни инициали, макар те да са правени също от ученици на Матей от Мира и Лука от Кипър, илюстративни инициали не се срещат също и в РАН Ms.rom.1384 .

• Декоративни инициали. Те представят растителни мотиви, съдове, от които израства дървото на живота, листа, разцъфнали или напъпили божури, стилизирани палмети, акантови листа. Те са пищни, силно повлияни от източните изкуства като стилизация, трактовка и колорит; към тях ще добавим и флоралните мотиви, показващи късноренесансова и барокова стилизация, плодове като ананаси, гроздове, рогът на изобилието, от който излизат клони и листа, оформящи хастите на буквата.

Примери за този тип инициали са:

а.) В ръкопис Ms.15 MNAR – f. 3 а, f.6 б, f.7 б, f.8 а, f. 10 а, f.11а, f.12 а, f.14 а, f.18 б, f.25 а, f.33 а. Цветните мотиви, използвани в тези инициали, са: камбанки, карамфили, издължени и назъбени листа, разположени в симетрични или свободни композиции, вписани в медальони.

б.) В ръкопис Ms.19 MNAR инициалите, представящи цветни мотиви, са приблизително 50 на брой, понякога са разположени по два на страница и представят различни стилизации – цветове, напомнящи разтворено ветрило, вписани в медальони, плетеница от клонки.

¹ Ms.15 MNAR е изписан и украсен от монахинята Мелания в Лвов, която е била ученичка на Матей от Мира, докато той живее и работи в Лвов. Ръкописът е писан след 1647 година.

² Ms.19 MNAR е изписан и украсен от Порфирий, ученик на Лука от Кипър, предполага се, че е завършен през 1632 година.

Romanoslavica LI, nr.4

в.) В ръкопис Ms.23 MNAR инициалите на f.7 а, f.21 б, f.23 а, f.28 б са декоративни, флоралните мотиви са силно стилизирани и напомнят кичестите цветове на роза и божури, частите на инициалите са изградени от преплетени клони и стилизирани листа.

г.) В ръкопис D. gr. 64 – декоративни инициали има на f.7 б, f.12 а, f.15 б и други.

д.) В ръкопис НБКМ Гр. 41 – декоративни инициали има на f.3 а, f.3 б и други.

е.) В ръкопис РАН Ms.rom. 1790 – този тип декоративни инициали са също представени, макар да са значително по-малко от тези, натоварени със символично-тълкувателна функция. Декоративни инициали има на: f.61 б, f.68 б и други.

ж.) В ръкопис РАН Ms.rom.1384 такива инициали имаме на f.13а, f. 36 б и други.

- Инициали, натоварени със символично-тълкувателна функция – Христос в чаша с купол над главата, Архангел, държащ копие в ръка, Христос в чаша, Христос в чаша в молитвена поза, Христос в чаша, а над главата му два дракона и ангел, Христос с небесното войнство; инициали, представящи поставените върху диска частици просфора и други, благославящият Христос, Христос с два ангела в краката му, Христос-Емануил, ангел държащ в едната си ръка копие, а в другата дракон, Света Богородица, оплакваща Иисус Христос, пауни пиещи от извора на живота, изображение на Йоан Кръстител, пеликан, хранещ малкото си със собствената си кръв, пауни, пиещи от извора на живота, мотивът на кръста и благославящата ръка, чашата за причестяване и други.

Примери за този тип инициали в ръкопис РАН Ms.rom. 1790 са:

f.8 а – инициал с благославящия Христос; f.19 б, f.71 а, f.71 б – инициали със Света Богородица; f.17 а – Ангел с дяконски одежди; f.7 б, f.48 б, f.75 б, f.81 б – Христос Архиепiscop благославя; f.58 б - Серафим между два ангела; f.71 б – Света богородица оплакваща Христос, f.71 б – Йоан Кръстител, f.77 а – Иисус Христос между две риби, благославящ; f.79 б – Иисус Христос, ангел и коленичил младеж; f.79 б – Иисус Христос Архиепiscop благославя коленичила млада жена; f.82 б – Иисус Христос благославя съд, към който се спуска гълъб, символизиращ светия Дух, f.87 б – Иисус Христос държи в ръка земното кълбо, f.32 а , f.78 а - пеликан, хранещ малкото си със собствената си кръв и други.

В ръкопис D. gr. 64 - f. 6 а - Христос с два ангела в краката му, в рамка от растителни елементи и крилати дракони, f.10 а - Христос в чаша с купол над главата, f.10 б - Христос в чаша, f. 14 б - два пауна и растителни елементи образуват начална, f.16 а - Христос в чаша в молитвена поза, f.16 б - Христос в чаша, f. 17 б - Христос в чаша, а над главата му два дракона и ангел, f. 16 б - Йоан Кръстител, f.18 б - Христос в чаша; над главата му купол, а около него обръч от крилати дракони; f. 20 а - Христос в чаша, с купол над главата, обграден от два крилати дракона и растителни мотиви; f.24 а - Христос, изобразен в чаша, благославящ и с купол над главата; f.27 б - благославящ Христос, f.28 б - Христос с купол над главата си; f. 48 б - Христос с небесното войнство;

Подобни инициали в НБКМ Гр. 41 - f.5 а - Христос с два ангела в краката му, f. 9 б и f. 21 а - Христос Емануил в купол, с кръст отгоре, f.22 б - Христос Емануил в благославяща поза, f.38 б - инициал от флорални мотиви с кръст в средата, f.48 б - Иисус Христос благославящ.

В ръкопис Ms.23 MNAR такива инициали са: f.5 а - чаша, от която излизат листа, внушава идеята за дървото на живота, f.5 б - кръст над крилати змии, f. 12 а - два пауна, разположени един срещу друг пият от чаша, използван в литургичната служба и с приближените една до друга глави, придържат кръст; f.16 а - агнец, изобразен в центъра на концентрично описани кръгове, наподобяващи аура, f.22 б, f. 44 а, f. 52 б - кръст с флорални и авиморфни мотиви, f. 54 б - пауни, изобразени един срещу друг с извърнати назад глави, във вътрешността на цветна композиция, в която цветната чашка наподобява чашата, използвана в литургията.

В ръкопис Ms.19 MNAR пример за това са инициалите, съдържащи мотива на благославящата ръка, излизаща от цветна рамка, която изгражда частите на буквата: f.3 а, f.26 а, f.53 а, а в ръкопис Ms.15 MNAR инициалите с пауни като тези на f.16 а, f.31 а, f. 32 а.

В ръкопис РАН Ms.rom.1384 мотивът с пеликан, разкъсващ гърдата си и хранещ малките си със собствената си кръв е прераснал в голяма концовка. Птицата и малките ѝ са разположени в барокова цветна композиция, изработена само с черно мастило.

• Инициали, представящи фантастични животински фигури и реално съществуващи животни в различни пози, както и фантастични същества, изображения с митологичен произход и хералдични мотиви, които също представят възможност за алегорично разчитане на изображенията - змии, птици, малки човешки фигури, катереци се по ствола на буквата, маскарони, голи човешки фигури, човешки торсове, сирени¹ и фурии, шлемове със сфинксове, дракони с и без корони, зайци, крилати дракони, делфини, мечки и други причудливи създания насочващи към репертоара на властващия в западно изкуство маниеризъм, характеризиращ се с гротескова образност. Тя прониква в румънските княжества посредством украсата на печатните книги, гравюрите и текстила; Тези инициали обикновено са съставени от преплетени клони, образуващи бадемовидна рамка, от която излизат клони, цветове, змии или драконски глави и крила, а около или в самата пищна рамка са разположени зайци и разнообразни пернати създания, или наподобяват дърво, на върха на което стои паун, или самите зооморфни създания изграждат с телата си хастите на буквата.

Примери за този тип инициали в Служебника на митрополит Стефан РАН Ms.rom. 1790 са: f.2 а – куче, което яде цветя, f.9 б – лъв опашката, на който преминава в цвете, f.14 б – мечка, която държи в лапите си разцъфнала клонка, f. 20 б - сирена с лице и торс на жена и рибя опашка, с два извити нагоре края на долната част на тялото, f.29 а – два делфина, f.42 б – крилато чудовище, което

¹ Смятаме, че инициалът изобразяващ дългокоса жена, с гол торс, долната част на тялото, на която се превръща в рибя опашка, с две извити нагоре края представлява сирена, а не както посочва в изследването си на украсата на Служебника на митрополит Стефан, РАН Ms.slav. 1790 Дж.Попеску-Вълча – горгона. Ето как са описани горгоните в Старогръцки легенди и митове на Н.А. Кун, те са митологични същества, чието „тяло било покрито с блестящи яки като стомана люспи. .. Имали грамадни медни ръце с остри нокти. На главите им вместо коса се движели със съскане отровни змии. Лицата на горгоните с острите им като ками зъби, с устни, червени като кръв и с пламтящи от ярост очи, изразявали такава злоба, били така ужасни, че всеки, който ги погледнел се превръщал на камък. Горгоните бързо се носели из въздуха върху криле със златни блестящи пера”. Виж Кун, Н. А., Старогръцки легенди и митове, София, 1979, с.67. Докато същевременно едно изключително популярно през тази епоха компилативно съчинение, наречено „Цветослов на добродетелта” описва сирената точно такава, каквато я виждаме в този инициал „ горната част на тялото изобразява красива жена, а долната част на тялото и представлява рибя опашка, чиито две краища се извиват нагоре”. Виж: Olteanu, P., Floarea dagurilor. Timișoara, 1992, pp.18. Докато същевременно Физиологът ни предоставя описание на горгоната и то е: „Горгоната има лицето на красива жена, но много безпътна. Космите на косата ѝ са змии, погледът ѝ е смъртта.” Виж: Velculescu, G. G. G. G., *op.cit.*, p.39.

поглъща мишка, f.34 а и f.74 а – химера, която държи в устата си риба, f.47 б – лисица, която напада гъска, f.50 а – две риби, f.53 а – вълк, от устата, на който излиза змей, f.54 б – лисица, която души петел, f.95 б – мечка с цветя в муцуната, f.19 а – сокол и бухал, f.26 а и f.68 – кълвач, f.32 а – две гугутки, f.34 б – орел и паун, f.43 а – орел, прободен от стрела, f.48 б – орел хванал в клюна си змия, f.55 а – змия.

В ръкопис РАН, Ms.rom.1384 такива инициали срещаме на f.13 а – орел, захванал с единия си крак куче, което от своя страна е опряло предните си лапи и муцуната си в тялото на орела. От устата и крилете на орела излизат цветя, а птицата и кучето са стъпили върху зелен клон. Такъв инициал срещаме и в РАН, Ms.rom. 1790 на f.47 б, но вместо куче е изобразен грифон. На същия лист, където са разположени четири инициала има още един, който можем да причислим към тази група и това е змия, увила тялото си около цветна клонка, чието тяло наместо глава и опашка има две глави в двата си края. На f. 36 б инициалът изобразява змия с птича глава и човка, от която излизат големи листа. На f. 54 б има инициал, изобразяващ трикрак змей, прегърнал вълк, идентичен на инициала в Служебника на митрополит Стефан – РАН, Ms.rom. 1790, разположен на f.57, а на f. 68 б срещаме инициал с мечка държаща тояга под свод от клони и цветя, подобно изображение на мечка срещаме и в инициал от Служебника на митрополит Стефан – РАН Ms.rom. 1790 на f. 74 а само че във втория ръкопис мечката държи кърпичка.

Интересен инициал в РАН Ms.rom.1384 е този на f. 45б, буквата този път представя дявол, свирещ на дълга тръба, а около тялото му са увити три змея. Не сме срещали друг такъв инициал в останалите ръкописи от разглежданата от нас група.

На f. 23а инициалът представя голата фигура на сирена, която е копие на описаната вече от инициала на f. 20 б на ръкопис РАН Ms.rom. 1790.

- инициали, представящи свитък, увит около ствола на буквата и съдържащ името на писача или поръчителя на ръкописа.

В Ms.15 MNAR има инициал с името на писача на f. 26 а – представлява буква “Т”, наподобяваща колона (стълб)¹, около която е увит свитък. В ръкопис

¹ Подобни инициали виж в ръкописи Wie Abb 58.S.40, Wie Abb. 109, f. 7v и Wie Abb. 133.f. 11r на Матей от Мира, примерите са посочени по О. Грациу - Gratziou, O. Die dekorierten Handschriften

Romanoslavica LI, nr.4

Ms.19 MNAR на f. 17 а и f. 42 б има инициали с името на поръчителя на тази ръкописна книга. Първият инициал отново е буква "Т", наподобяваща колона, а вторият е във формата на стрела (копие), около които е увит свитък с името на поръчителя. В ръкопис РАН, Ms.gom.1384 на л. 54 а също срещаме инициал със свитък, увит около колона, увенчан с две драконови глави с корони. Формата на тези инициали също може да бъде разчетена като знак. Колоната (стълб) в първия насочва към две символични тълкувания. Първото е на символ на отделния вярващ¹тоест монахинята копист и илюминатор в първия ръкопис и поръчителят във втория напомнят за дълбоката си вяра. Второто отвежда към старозаветния разказ за храма на цар Соломон, в притвора на който той поставил два стълба, имената на които общо означават, че Бог ще подкрепя всички, които идват в храма, оттам и алегоричното напомняне за пространството на църквата, в което посредством литургията се осъществява връзката на общността, изповядваща християнската религия с божията благодат. При втория инициал, където в свитъка е изписано името на поръчителя, формата на буквата стрела (копие) може да се разчете като знак, насочващ към Псалм 119:4, където изразът "изострените стрели на Силния" се тълкува от св. Августин като словото Божие в знак на почит и преклонение, пред което поръчителят е заплатил изписването и уподобяването на този луксозен ръкопис.

Обособените дотук четири групи инициали се развиват, от една страна, като резултат от модифициращата функция на литургичните текстове и, от друга, показват промяна в естетиката на ръкописната украса през седемнадесетото столетие продължило и през първата четвърт на следващия век. Тази промяна се състои в проникването на ренесансови и барокови мотиви. Те обогатяват изобразителния език на копистите и, превръщайки се в част от него, довеждат до разширяването на функцията на инициала.

des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600, (Sondrehft der Zeitschrift Mnemon, 1). Athen, 1982.

¹ Шиваров, Н. Речник на библейските символи. София, 1992, с.193.